

Верховний
Суд

Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин

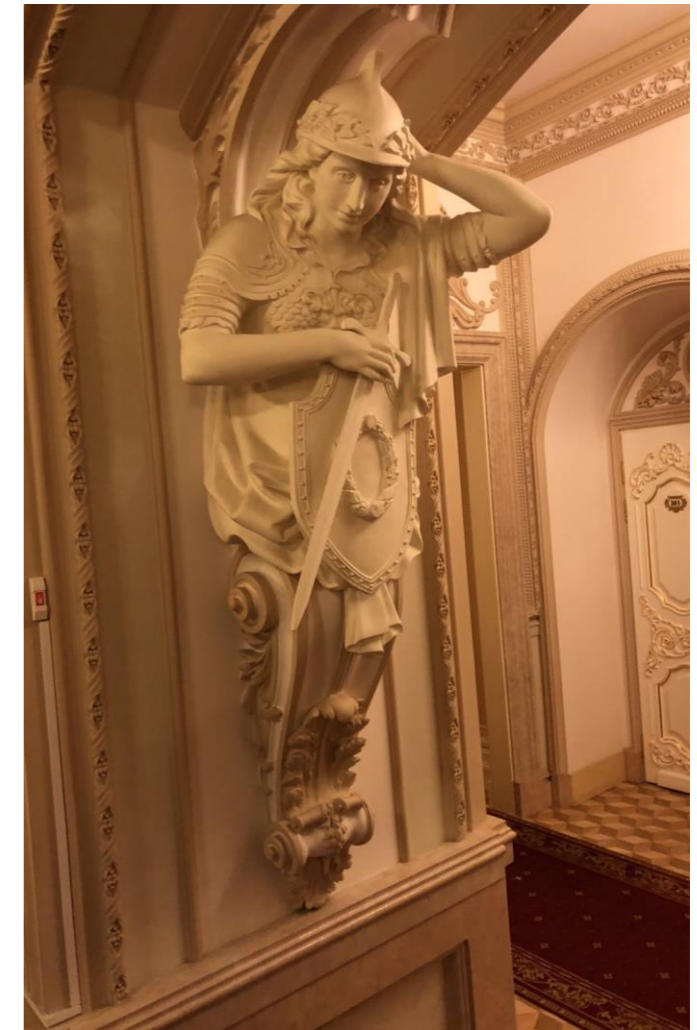
Олена Кібенко,
суддя Верховного Суду

XII Міжнародний судово-правовий форум

13-14 червня 2024 року,
м. Київ

План:

1. Що таке форс-мажор (непереборна сила)?
2. Чи є сертифікат ТПП беззаперечним доказом існування форс-мажорних обставин.
3. Чи є лист ТПП від 28.02.2022 доказом існування форс-мажорних обставин?
4. Чи може сторона доводити існування форс-мажорних обставин за відсутності сертифіката ТПП?
5. Чи може контрагент за договором доводити існування форс-мажорних обставин у іншої сторони цього договору?
6. Які наслідки несвоечасного повідомлення іншої сторони договору про форс-мажор? Чи має сторона договору одночасно з повідомленням іншої сторони про форс-мажор надати сертифікат ТПП, яким засвідчуються форс-мажорні обставини? Які наслідки несвоечасного отримання сертифіката?
7. Чи може сторона, яка посилається на наявність форс-мажорних обставин щодо певних зобов'язань заперечувати їх наявність щодо інших?
8. Чим відрізняється форс-мажор від істотної зміни обставин?
9. Чи звільняють форс-мажорні обставини сторону від сплати нарахунків за ч.2 ст. 625 ЦК (річні та інфляційні)?
10. Форс-мажор та публічні закупівлі.

Що таке форс-мажор?

45. **Форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили)** є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами (ч.1 ст.617 ЦК, ч.2 ст.218 Господарського кодексу України та ст.14-1 Закону "Про торгово-промислові палати в Україні").

46. **Надзвичайними** є ті обставини, настання яких не очікується сторонами при звичайному перебігу справ. Під надзвичайними можуть розумітися такі обставини, настання яких добросовісний та розумний учасник правовідносин не міг очікувати та передбачити при прояві ним достатнього ступеня обачливості.

47. **Невідворотними** є обставини, настанню яких учасник правовідносин не міг запобігти, а також не міг запобігти наслідкам таких обставин навіть за умови прояву належного ступеня обачливості та застосуванню розумних заходів із запобігання таким наслідкам. Ключовим є те, що непереборна сила робить неможливим виконання зобов'язання в принципі, незалежно від тих зусиль та матеріальних витрат, які сторона понесла чи могла понести, а не лише таким, що викликає складнощі, або є економічно не вигідним

(п.38 постанови ВС від 21.07.2021 у справі №912/3323/20).

Чи є сертифікат ТПП беззаперечним
доказом наявності форс-мажорних
обставин?

75. Тобто сертифікат видається торгово-промисловою палатою за зверненням однієї зі сторін спірних правовідносин (сторін договору), яка (сторона) оплачує (за винятком суб`єктів малого підприємництва) послуги торгово-промислової палати. Водночас інша сторона спірних правовідносин (договору) позбавлена можливості надати свої доводи і вплинути на висновки торгово-промислової палати.

76. Таке засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) може вважатися достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин для сторін договору, якщо вони про це домовилися, але не пов`язує суд у випадку виникнення спору між сторонами щодо правової кваліфікації певних обставин як форс-мажорних.

77. Звідси Верховний Суд у складі суддів об`єднаної палати Касаційного господарського суду зазначає, що **сертифікат торгово-промислової палати, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом про їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами** (подібні правові висновки викладено у постановах Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 926/2343/16, від 16.07.2019 у справі № 917/1053/18 та від 25.11.2021 у справі № 905/55/21). Адже визнання сертифіката торгово-промислової палати беззаперечним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) без надання судом оцінки іншим доказам суперечить принципу змагальності сторін судового процесу.

Постанова Верховного Суду у складі суддів об`єднаної палати Касаційного господарського суду від 19.08.2022 у справі №908/2287/17

83. Сертифікат ТПП не є єдиним доказом існування форс-мажорних обставин; обставини форс-мажору мають оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні висновки викладені у постановах Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 19.08.2022 у справі №908/2287/17, від 21.07.2021 у справі №912/3323/20, від 25.11.2021 у справі № 905/55/21)

Постанова ВС від 07.06.2023 у справі 906/540/22

Чи є доказом існування форс-
мажорних обставин лист ТПП від
28.02.2022 №2024/02.0-7.1?

- ТПП України листом від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 засвідчила, що військова агресія російської федерації проти України стала підставою для введення воєнного стану та є форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили).
- Вказаний лист ТПП України адресований "Всім, кого це стосується", тобто необмеженому колу суб`єктів, його зміст носить загальний інформаційний характер та констатує абстрактний факт наявності форс-мажорних обставин без доведення причинно-наслідкового зв`язку у конкретному зобов`язанні.

51. У постанові Верховного Суду від 15.06.2023 у справі №910/8580/22 (що прийнята після подання касаційної скарги у даній справі) зазначено, що лист ТПП від 28.02.2022 є загальним офіційним документом та не містить ідентифікуючих ознак конкретного договору, виконання якого стало неможливим через наявність зазначених обставин.

52. У постанові Верховного Суду від 07.06.2023 у справі №912/750/22 викладено висновок про те, що лист ТПП від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 не можна вважати сертифікатом у розумінні ст.14-1 Закону "Про торгово-промислові палати в Україні", а також такий лист не є документом, який був виданий за зверненням відповідного суб`єкта (відповідача), для якого могли настати певні форс-мажорні обставини.

53. Отже, лист ТПП від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 не є доказом настання форс-мажорних обставин для всіх без виключення суб`єктів господарювання України з початком військової агресії російської федерації. Кожен суб`єкт господарювання, який в силу певних обставин не може виконати свої зобов`язання за окремо визначеним договором, має доводити наявність в нього форс-мажорних обставин.

Постанова ВС від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22

Чи може сторона доводити існування форс-мажорних обставин за відсутності сертифіката ТПП?

56. Водночас сертифікат ТПП не є єдиним або обов'язковим доказом існування форс-мажорних обставин; наявність форс-мажорних обставин може доводитися й іншими доказами, якщо інше не передбачено законом бо договором.

57. Зважаючи на такі висновки, сформовані Верховним Судом, колегія суддів зазначає, що лист ТПП від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 є документом загального інформаційного характеру, цей лист не може вважатися сертифікатом ТПП, виданим відповідно до положень ст.14-1 Закону "Про торгово-промислові палати в Україні" і не є доказом настання форс-мажору (обставин непереборної сили) для певного суб'єкта господарювання у конкретному зобов'язанні. **Водночас Верховний Суд звертає увагу, що навіть за відсутності сертифіката ТПП, отриманого в передбаченому законом порядку, сторона не позбавлена можливість доводити наявність форс-мажорних обставин іншими доказами, якщо інше не встановлено законом чи договором.**

Постанова ВС від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22

66. У ч.1 ст.75 ГПК визначено, що обставини, які визнаються учасниками справи, не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованих підстав вважати їх недостовірними або визнаними у зв'язку з примусом. Обставини, які визнаються учасниками справи, можуть бути зазначені в заявах по суті справи, поясненнях учасників справи, їх представників. Крім того, відповідно до ч.3 ст.75 ГПК обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування.

67. Сторонами не заперечується, що з 24.02.2022 ТРЦ "Retroville" не працював, а 20.03.2022 будівля ТРЦ "Retroville", в якому знаходиться орендоване позивачем приміщення, була частково зруйнована внаслідок влучання ракетної зброї. Остання обставина є також загальновідомою та не потребує доказування.

68. Суди цього не врахували та не надали оцінки обставинам, які мають суттєве значення для вирішення спору, а саме - чи була військова агресія російської федерації та влучання ракети у будівлю ТРЦ "Retroville" обставинами непереборної сили, якщо так, то протягом якого періоду часу існували форс-мажорні обставини і чи виникло внаслідок цього у орендаря право на розірвання договору відповідно до п.8.16 Загальної частини Договору оренди.

Постанова ВС від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22

Чи може контрагент за договором доводити існування форс-мажорних обставин у іншої сторони цього договору?

71. Посилання на наявність обставин форс-мажору використовується стороною, яка позбавлена можливості виконувати договірні зобов'язання належним чином, для того, щоб уникнути застосування до неї негативних наслідків такого невиконання. Інша ж сторона договору може доводити лише невиконання/неналежне договору контрагентом, а не наявність у нього форс-мажорних обставин (як обставин, які звільняють сторону від відповідальності за невиконання). Доведення наявності непереборної сили покладається на особу, яка порушила зобов'язання. Саме вона має подавати відповідні докази в разі виникнення спору (постанови Верховного Суду від 15.06.2018 у справі №915/531/17, від 26.05.2020 у справі №918/289/19, від 17.12.2020 у справі №913/785/17, від 30.11.2021 у справі №913/785/17 та від 07.06.2023 у справі №906/540/22).

72. Верховний Суд у постанові від 07.06.2023 у справі №906/540/22 наголосив на тому, що посилання на форс-мажор як на обставину, що звільняє від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, є правом сторони, яка допустила таке порушення. Контрагент (кредитор) не повинен доводити існування форс-мажору у іншій стороні, якщо вона на це не посилалася. Контрагент (кредитор) має доводити факт порушення самого договірного зобов'язання боржником, а не причини, внаслідок яких це відбулося (форс-мажорні обставини).

Постанова ВС від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22

Чи звільняють форс-мажорні
обставини сторону від сплати
нарахувань за ч.2 ст. 625 ЦК (річні та
інфляційні)?

51. Верховний Суд звертає увагу скаржника на те, що форс-мажор не звільняє сторін договору від виконання зобов'язань і не змінює строків такого виконання, цей інститут спрямований виключно на звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору. Отже, суди попередніх інстанцій дійшли правильних висновків про те, що нарахування у вигляді інфляційних втрат та 3% річних, що передбачені ч.2 [ст.625 ЦК](#), за своєю правовою природою не є правовою відповідальністю (штрафними санкціями), встановленою [ст.611 ЦК](#) та [ст.217 ГК](#). Тому правила щодо звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання у випадку настання непереборної сили (форс-мажору), визначені [ст.617 ЦК](#) та [ст.218 ГК](#), не підлягають застосуванню до акцесорного зобов'язання, передбаченого ч.2 [ст.625 ЦК](#), щодо сплати суми боргу з урахуванням установленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також процентів річних від простроченої суми.

Постанова ВС від 13.09.2023 у справі № 910/8741/22 (послалися також на постанову ВСУ від 12.04.2017 у справі №913/869/14)

Якими є наслідки несвоечасного повідомлення іншої сторони про форс-мажорні обставини?

47. Саме ж повідомлення про форс-мажор має бути направлено іншій стороні якнайшвидше. Хоча й форс-мажорні обставини впливають, як правило, на одну сторону договору (виконавця), але вони мають негативні наслідки насамперед для іншої сторони договору, яка не отримує його належне виконання. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти, що не отримає вчасно товар (роботи, послуги) та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору.

50. Водночас неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про форс-мажорні обставини позбавляє сторону, яка порушила цей обов'язок, права посилатися на ці обставини як на підставу звільнення від відповідальності, якщо це передбачено договором (втрата стороною права посилення на форс-мажор).

Постанова ВС від 31.08.2022 у справі №910/15264/21

52. Про те, що сторона позбавляється права посилається на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення має бути прямо зазначено в договорі (подібний за змістом правовий висновок міститься у п.5.63 постанови Верховного Суду від 22.06.2022 у справі №904/5328/21).

53. Аналогічний підхід міститься в узагальнених нормах європейського звичаєвого права. Так, у Принципах міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА в редакції 2016 року) у ч.3 ст.7.1.7 "Непереборна сила (форс-мажор)" вказано, що сторона, яка не виконала зобов'язання, має повідомити іншу сторону про виникнення перешкоди та її вплив на здатність виконувати зобов'язання. Якщо повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як сторона яка не виконала дізналася або могла дізнатися про перешкоду, вона несе відповідальність за збитки, які стали результатом неотримання повідомлення. У Принципах Європейського договірної права (ст.8.108(3)), присвяченій питанням форс-мажору, вказано, що невиконуюча зобов'язання сторона має впевнитися у тому, що повідомлення про перешкоду та її вплив на виконання отримане іншою стороною впродовж розумного строку після того, як невиконуюча сторона дізналася або повинна була дізнатися про ці перешкоди. Інша сторона має право на компенсацію збитків, завданих внаслідок неотримання такого повідомлення.

Постанова ВС від 31.08.2022 у справі №910/15264/21

48. Верховний Суд у постанові від 31.08.2022 у справі №910/15264/21, на яку посилається скаржник, звернув увагу на те, що **потрібно розрізнати вчасне повідомлення сторони про виникнення форс-мажорних обставин (яке сторона має зробити у передбачений договором строк) від звернення до ТПП за отриманням сертифікату**, яке є можливим лише після порушення виконання зобов'язання. Через це сертифікат ТПП може бути отриманий значно пізніше за дату, коли сторона з'ясувала неможливість виконання договору через вплив форс-мажорних обставин.

49. **Саме ж повідомлення про форс-мажор має бути направлено іншій стороні якнайшвидше.** Хоча й форс-мажорні обставини впливають, як правило, на одну сторону договору (виконавця), але вони мають негативні наслідки насамперед для іншої сторони договору, яка не отримує його належне виконання. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти наявність вказаних обставин та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору.

51. **Про те, що сторона позбавляється права посилатися на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення має бути прямо зазначено в договорі** (подібний за змістом правовий висновок міститься у п.5.63 постанови Верховного Суду від 22.06.2022 у справі №904/5328/21).

Постанова ВС від 23.08.2023 у справі №910/6234/22

Чи має сторона договору одночасно з повідомленням іншої сторони про форс-мажор надати сертифікат ТПП, яким засвідчуються форс-мажорні обставини?

Які наслідки несвоєчасного отримання сертифіката?

44. У ст.3.3 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затвердженого рішенням Президії ТПП від 18.12.2014 №44(5) (далі - Регламент), вказано, що сертифікат (в певних договорах, законодавчих і нормативних актах згадується також як висновок, довідка, підтвердження) про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (далі - сертифікат) - документ встановленої ТПП форми, який засвідчує настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), виданий ТПП або регіональною ТПП згідно з чинним законодавством, умовами договору (контракту, угоди тощо) та цим Регламентом..

45. Відповідно до ст.6.2 Регламенту форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за особистим зверненням суб`єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та / чи іншим зобов`язанням / обов`язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин.

46. Верховний Суд звертає увагу на те, що потрібно розрізняти вчасне повідомлення сторони про виникнення форс-мажорних обставин (яке сторона має зробити у передбачений договором строк) від звернення до ТПП за отриманням сертифікату, яке є можливим лише після порушення виконання зобов`язання. Через це сертифікат ТПП може бути отриманий значно пізніше за дату, коли сторона з`ясувала неможливість виконання договору через вплив форс-мажорних обставин.

Постанова ВС від 31.08.2022 у справі №910/15264/21

Чим форс-мажор (ст. 617 ЦК)
відрізняється від істотної зміни
обставин (ст. 652 ЦК)?

96. Тобто на відміну від форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які роблять неможливим виконання зобов'язання в принципі, істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у розвитку договірною зобов'язання таким чином, що виконання зобов'язання для однієї зі сторін договору стає більш обтяженим, ускладненим, наприклад, у силу збільшення для сторони вартості виконуваного або зменшення цінності отримуваного стороною виконання, чим суттєво змінюється рівновага договірних стосунків, призводячи до неможливості виконання зобов'язання.

97. Подібний висновок наведений у постанові Великої Палати Верховного Суду від 02.07.2019 у справі №910/15484/17 та у постанові Верховного Суду від 21.07.2021 у справі №912/3323/20.

Постанова ВС від 16.08.2023 у справі №910/17639/21

98. На відміну від форс-мажору істотна зміна обставин не впливає на строк виконання зобов'язань (не змінює його) і не звільняє сторону від відповідальності за невиконання, а дозволяє припинити таке виконання (розірвання договору) чи змінити умови такого виконання або умови договору в цілому (для досягнення балансу інтересів сторін, який був порушений через істотну зміну обставин).

99. У рекомендаціях Міжнародної ТПП щодо застосування форс-мажорних застережень та застережень про істотну зміну обставин (hardship) 2020 року (ICC Force Majeure and Hardship Clauses 2020), у яких враховано специфіку відносин у період пандемії, також звертається увага на різне визначення та різні правові наслідки форс-мажору та істотної зміни обставин. Розрізняються ці поняття і у Принципах УНІДРУА та Принципах Європейського договірного права.

100. Відтак форс-мажор (ст.617 ЦК) та істотна зміна обставин (ст.652 ЦК) є різними правовими ситуаціями, **ст.652 ЦК може бути застосована у випадку відсутності існування форс-мажору**, але позивач має довести наявність всіх чотирьох умов, необхідних для внесення змін до договору за рішенням суду, чого скаргник не довів відповідно до висновків суду апеляційної інстанції.

Постанова ВС від 16.08.2023 у справі №910/17639/21

Чи може сторона, яка посилається на наявність форс-мажорних обставин щодо певних зобов'язань заперечувати їх наявність щодо інших?

87. Верховний Суд також відхиляє посилання скаржника на суперечливу поведінку позивача, який в інших судових справах посилався на обставини форс-мажору і не вбачає порушення судами попередніх інстанцій вимог ст.236 ГПК. Боржник, який допустив невиконання чи неналежне виконання зобов'язання має право доводити, що це відбулося внаслідок дії непереборної сили. **Отже, форс-мажор може впливати на виконання одного договору / зобов'язання і не впливати щодо виконання іншого, залежно від сутності зобов'язання, стану боржника.** Висновки про те, що форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру і при їх виникненні сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості виконання зобов'язання, повинна довести наявність таких обставин не тільки самих по собі, але й те, що ці обставини були форс-мажорними саме для цього конкретного випадку виконання господарського зобов'язання містяться у постановах Верховного Суду від 15.06.2018 у справі № 915/531/17, від 26.05.2020 у справі № 918/289/19, від 17.12.2020 у справі № 913/785/17, від 30.11.2021 у справі №913/785/17.

Постанова ВС від 07.06.2023 у справі 906/540/22

Форс-мажор та публічні закупівлі

100. Відповідно до п.4 ч.5 ст.41 Закону "Про публічні закупівлі" істотні умови договору про закупівлю не можуть змінюватися після його підписання до виконання зобов'язань сторонами в повному обсязі, крім випадків продовження строку дії договору про закупівлю та строку виконання зобов'язань щодо передачі товару, виконання робіт, надання послуг у разі виникнення документально підтверджених об'єктивних обставин, що спричинили таке продовження, **у тому числі обставин непереборної сили**, затримки фінансування витрат замовника, за умови що такі зміни не призведуть до збільшення суми, визначеної в договорі про закупівлю.

101. Вказана норма передбачає можливість внесення змін до договору про закупівлю (зміна істотних умов) у разі продовження строку дії договору та строку виконання зобов'язань, у тому числі у зв'язку з виникненням обставин непереборної сили. При цьому Закон "Про публічні закупівлі" не передбачає випадків обов'язкового продовження строку дії договору на вимогу однієї із сторін, в тому числі шляхом звернення до суду. Тому Верховний Суд доходить до висновку, що **така зміна має відбуватись за волевиявленням обох сторін, а сама норма не надає одній зі сторін вимагати від іншої внесення змін до договору в судовому порядку** (подібний висновок наведений у постанові Верховного Суду від 18.06.2021 у справі №927/491/19).

102. Тобто продовження строку дії договору та строку виконання зобов'язань внаслідок форс-мажору чи інших обставин є можливим лише якщо сторони це прямо вказали в умовах договору, або уклали додаткову угоду про це за взаємною згодою сторін вже після виникнення таких обставин (можливість чого передбачена у п.4 ч.5 ст.41 Закону "Про публічні закупівлі").

Постанова ВС від 31.08.2022 у справі №910/15264/21